

Günay SƏMA ŞİRVAN

NƏSRDƏ PORTRET YARATMA ÜSULLARI

(Cəlil Məmmədquluzadənin
150 illiyinə)

XX əsrin ən qüdrətli yazıçılarında olan Cəlil Məmmədquluzadə öz qeyri-adi yaradıcılıq dühasının sehri ilə dövrün ictimai məzmunu, siyasi xarakteri rəsm olunmuş təkrarolunmaz portretlər qalereyası yaratmışdır. Tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə yolu ilə yaradılan bu canlı portretlər felyetonlarda və dramaturgiyada olduğu kimi, ədibin bədii nəsrində də güclüdür.

Mirzə Cəlil qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustasıdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Mir Cəlalin "portret və əhvalat hekayələri" kimi verdiyi bölgünün özündə də, fikrimizcə, bir şərtlik, nisbilik var. Çünki Mirzə Cəlilin əhvalat hekayələrində belə bir portretləşmə – zamanın, ictimai mühitin, göz yaşı içində gülüslə verilən əhvalatın portreti canlanır.

İsmayıl Vəliyevin də "Ədəbi portret və xarakter" monoqrafiyasında göstərdiyi kimi, "Ədəbi-bədii əsərdə portret hər hansı bir adamın, predmetin, sadəcə olaraq, təsvirindən ibarət deyildir, o, əsərdə bütün hadisə və predmetlərin kompleks təsviri ilə müəyyənləşir, bədii təsvirlərin yekunu və ədəbi-bədii nəticə kimi meydana çıxır".

Portret – dövrün, mühitin, hadisələrin, konkret adamların hərəkət və davranışlarının konkret təqdimidir. Əsl portret ustalığı odur ki, əsəri oxuyanda heç bir artıq ştrixə, uzun-uzadı izahata ehtiyac qalmasın. Lövhə, təsvir öz-özünə oxucunun gözü qarşısında canlansın.

Məsələn, bədii portretin klassik nümunəsi olan Xudayar bəyi "Danabaş kəndinin əhvalatları"nda bir zərbi-məsəl halına gətirən təkcə onun zahiri görkəmidirmi?

"Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi-otuz səkkiz sinni olar... Boyu ucadır, çox ucadır. Saqqalı, qaşları tünd qaradır. Üzü də qaradır, çox qaradır. Gözləri lap qaradır, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altdan gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür.

Bunlar hamısı ölər. Xudayar bəyin bir böyük qusuru var. Burnu əyridir, əyridir, amma pis əyridir. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridir, amma Xudayar bəyin burnu pis əyridir. Burnun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib, sümük düzdür, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadır, ya

sonradan olubdur. Amma çox pis burundur, vəssalam. Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz” – təqdimatını oxuyanda belə düşünmək olar ki, guya bəyin ən böyük qüsuru burnunun ayrıliyidir, burun qüsurlarına görə ona “göyçək kişi” demək olmaz. Əslində isə bu, yazıçı ustalığıdır. Xudayar bəyin eybəcərliyini göstərən xarici portreti deyil, əməlləridir. “Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları ayrıdır” – deyə vurğulayan ədib, əsər boyu göstərir ki, Xudayar bəyin əməlləri ədalətli olsaydı, görünüşündəki qüsurlar nəzərə çarpmazdı. Onu eybəcər göstərən zahiri portretdən daha çox, çirkin əməlləri, daxili eybəcərliyidir.

Çox vaxt Mirzə Cəlil zahiri görkəmə yaşı da əlavə etməyi unutmur. Oxucu bilir ki, Xudayar bəyin 37-38, Məhəmmədhəsən əminin 54-55, Zeynəbin 40-42, Molla Fəzləlinin 45-50, rus qızının 16-17, Təhsin Fevzinin 18-20 yaşı var. Müəllif bəzən müəyyən ifadələrlə sanki qəhrəmanına bir möhür də vurur: “Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz.”, “Zeynəb nə Zeynəb?!” , “Çox yaxşı kişidir Məhəmmədhəsən əmi”. Ədib surətin xarakterinin daxili aləminin ifadəsi üçün zahiri portret xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir, onların əsasında surətin psixologiyasına aid bəzi səciyyəvi əlamətlərdən xəbər verə bilir. “Proletar şairi” hekayəsində məhz bu üsuldan istifadə olunur: “Çıxdım onların yanına . İki şəxs idi: biri olardı on səkkiziyirmi yaşında, çox səliqəli geyinmiş, başının telləri qız saç kimi daranıb alınına düzölmüş, qız kimi üzü tüksüz, təm-təzə frenç və qalifeli, beli incə, parıldayan uzunboğaz çəkməli bir centlmen idi. O birisi sadə və həqiqət geyimli, otuz, ya bir qədər artıq sinli bir adam idi”.

Böyük ədib tipin hərəkətlərinə, daxili aləminə, mənəviyyatına, hissi, ruhi həyəcanlarına işıq salmaq psixoloji (bəzən daxili də deyilir) portret yaratma üsulundan çox istifadə edir. Adətən, zahiri portret daxili portretə keçmək – obrazı açmaq üçün bir vasitədir. Zahiri görkəmin təsvirindən başlayıb, psixoloji yolla tipik portretlər yaratmaq C.Məmmədquluzadəyə yaradıcılığı üçün çox səciyyəvidir. O, istər zavallı Məhəmmədhəsən əminin, fanatik Usta Zeynalın, on altı yaşlı qızına gözü düşdüyü üçün tamojna məmuru İvanovun ailəsi ilə əla-

qə saxlayan Məşədi Qulamhüseynin, pasibanları Həzrət Abbas olan Zeynəbin, İzzətin, Şərəfin, təsbeh hökmünə tabe Pəri arvadın, istərsə də “qürbətdə mehtab gecələri təkcə” yata bilməyən Molla Fəzləlinin, köhnə yazıçını adı bir hambaldan utanmağa məcbur edən baqqal Məşədi Rəhimin və s. daxili dünyasını, düşüncələrini, mənəvi aləmini psixoloji yolla portretləşdirə bilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə müəyyən bir hadisəni qələmə alarkən onu mühüm bir hadisə fonunda təsvir edir. Həyatın ictimai mənzərəsini portretləşdirərkən buna öz ideya mövqeyindən yanaşmağı bacarır. Bu baxımdan, yazıçının ilk mətbu əsəri “Poçt qutusu” diqqəti daha çox cəlb edir. Bəlkə də, Novruzəlinin poçt qutusunda kağız salması, qaravolunu çəkməsi və onun ucbatından divana düşməsi özlüyündə böyük bir hadisə deyil. Lakin Mirzə Cəlilin bir sənətkar kimi ustalığı da ondadır ki, o, bu “kiçik əhvalatlarda böyük həqiqətləri” (F.Hüseynov) görə, portretləşdirə bilmişdir. Böyük ədib psixoloji yolla dövrün ən böyük faciəsi olan avamlığın – (“kəndli həqiqəti”) Novruzəlinin, hakimiyyət simvolu xanın kamil bədii portretlərini yaratmaqla bərabər, onları müəllif ideyasının istifadəçisinə də çevirə bilmişdir.

C.Məmmədquluzadənin portret yaratma üsullarından danışarkən satirik portretləşməni və tipin öz-özünü ifşa modelini də qeyd etməmək olmaz. “Kişmiş oyunu”, “Konsulun arvadı”, “Qurbanəli bəy”, “Molla Fəzləli”, “Taxıl həkimi”, “Zırrama”, “Ucuzluq”, “Baqqal Məşədi Rəhim” kimi portret-novellalarda istifadə olunan bu üsul xarakterləri artıq təfsilat olmadan, ustalıqla açmağa imkan verir.

“...Sənin canın üçün, bu ilə Jeleznavodskidə yemək şeyləri lap müftə idi. Məsələn, nə ağlın kəsir, qoyun ətini neçəyə alırdıq? Gırvənkəsini iyirmi iki qəpiyə. Özü də necə ət...”

...Mən istədim duram ayağa. Müdir mənim hazırlaşmağımı gördüdə, genə yetimin qəbulu barədə bir söz demədi. Ancaq Dəmirsu yaylağının ərzağının ucuzluğundan rəvayət etməkdə idi:

– Ağappaq çörəyi nə qədər istəyirsən, al, gırvənkəsi yeddi qəpiyə satırdılar. Südün ved-

rəsi elə gün olurdu ki, iki şahıya satılırdı. İnek yağı yarım manat idi...

...Çöl qapıdan çıxanda müdir yoldaş məni daldan çağırırdı. Yazıq yetimim sevindi ki, bəlkə, müdir insafa gələ və texnikumdan da bir söz deyə, müdir genə belə dedi:

Yumurtanı tək-tək alanda biri üç qəpik idi, on-on alanda, onu iyirmi beş qəpik idi”.

“Ucuzluq” hekayəsindən gətirilən nümunədə söhbət Naxçıvan darülmüəllimini bitirmiş yetim bir uşağı texnikuma işə düzəltmək istəyən ədiblə müdir arasında baş verir. Göründüyü kimi, bütün rüşvətxorlara aid danışıq tərzilə müdir öz-özünü ifşa edir. Gözümüz önündə nəinki ötən yüzillikdə, günümüzün özündə belə qarşısındakından rüşvət uman, pis rəhbər, pis vətəndaş olanların portreti canlanır. Digər hekayələrdə də istifadə edilən bu üsul yaradılan portretlərdə əxlaqca pozğun, fırlıdaqçı Molla Fəzləlinin, öz kefi üçün hər küçədə bir arvad saxlayan konsulun, qazanc üçün hər dona girməyi bacaran Baqqal Məşədi Rəhimin və s. portretini heç bir çətinlik çəkmədən təsvir etməyə imkan yaradır.

Təhsin Mütəllimov göstərir ki, bədii portret sənətkarlığında psixoloji portret yaratmanın ən müxtəlif üsulları mövcuddur. Onlardan üçünə isə xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1. Birbaşa, müstəqim şəkildə müəllifin surətə verdiyi xasiyyətnamə detalları.
2. Bir surətin başqaları haqqında mülahizələri.
3. Surətin özü haqqında etirafları.

Mirzə Cəlil yaradıcılığında hər üç üsuldən istifadə mövcuddur. Amma birinci və ikinci üsullardan yararlanma üstünlük təşkil edir.

Ədib tiplərin sözü ilə işi, vədi ilə əməli arasındakı ziddiyyətləri göstərmək üsulundan istifadə yolu ilə iki kəllə qənd, bir girvənkə çay alıb imanını satan Qazının, mərdlikdən, qonaqpərvərlikdən dəm vurub axurdan tapılan Qurbanəli bəyin, erkək kababı ilə şərabi görüb hər şeyi unudan taxıl həkiminin, fəhlə həyatından xəbərsiz “proletar şairi”nin maraqlı, yadda qalan bədii portretini yaratmışdır.

Dil vasitəsilə portretləşmə yaratmaq da C.Məmmədquluzadə nəsrinə üçün səciyyəvidir. Burada ən zəngin portret obraz kimi diqqəti çəkən ruhani və mülkədar tiplərdir. Ruhani

obrazları ədalətli görünsələr də, danışan kimi bütün sifətləri üzə çıxır. Qəsdən anlaşılmaz ərəb və fars sözləri ilə danışirlar ki, ətrafdakıları xof altına sala bilsinlər. Danabaş kəndinin prixod mollası Məhəmməd Qulu kimi:

“...– Sən şəriətdən çıxırsan.

– Şəriətdən çıxana Allah lənət eləsin!

– Lənət! Lənət!

– Mən niyə şəriətdən çıxıram ki...

Molla cavab verdi:

– Sən o səbəbə şəriətdən çıxırsan ki, şəriətin ümuruna mümaniət qatırsan. İstəmirsən ki, şəraiti-mənkühəni əmələ gətirəsən.

Zeynəb cavab vermədi. O səbəbə ki, molla dediyini əsla başa düşmədi”.

Əgər ruhanilərin dil xüsusiyyətlərində asta, sətiraltı sözlərlə danışmaq üstünlük təşkil edirsə, kəndxudalarda hədə-qorxu, qışqır-bağır salmaq daha çoxdur.

“Köpək oğlu köpək, hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordu? Vallahi, gönünü soyaram!” (Xudayar bəy)

“Yapış, heyvan balası heyvan, yoxsa, valah, döyə-döyə səni öldürərəm!” (Qurbanəli bəy)

İ.Vəliyevə görə, “Obrazın portret kimi yüksəlməsində və nəzəri cəlb etməsində obrazın xas olan xüsusi leksika, spesifik intonasiya, danışığın xəlqiliyi, fərdi sintaktika başlıca rol oynayır.” Bu baxımdan, Mirzə Cəlil qəhrəmanlarının dil vasitəsilə portretləşməsi zamanı göstərilən tələblərə cavab verdiyini görürük.

Ədibin obrazları çox vaxt ümumi görünüşlərindən daha çox konkret vəziyyətləri ilə yadda qalırlar. Bu da onun “realist təsvirinin xarakter cəhəti kimi” (T.Mütəllimov) qiymətləndirilir.

Əsərlərinin təhlili göstərir ki, C. Məmmədquluzadə bədii portret yaradarkən zahiri və psixoloji (daxili) portretdən, canlı təsvir, satirik tipikləşdirmə, dərin ümumiləşdirmə, sadə dil, örtülü satira, antiteza, simvolika, bədii detal və təfərrüatlardan, fərdi-psixoloji təsvirlərdən, öz-özünü ifşa kimi üsullardan istifadə etmişdir.

Mirzə Cəlil məktəbi böyük məktəbdir. Heç sözsüz ki, bədii sənətkarlıq komponenti olan bədii portret ədibin yaradıcılığında xüsusi diqqət çəkir, ciddi elmi maraq doğurur.

Rusiya, Voronej.